

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԾԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՆԻՒԹԵՐԸ «ԲԱԶՄԱՎԷՊԻ» ԷԶԵՐՈՒՄ

«Բազմավեպը» հայկական պարբերական մամուլի նահապետն է: Այն լինելով հայկական իրականութեան հայելին, տարբեր ժամանակներում հրատարակուել է տարբեր յաճախականութեամբ:

1843ի Յունուարից սկսեալ հրատարակուած բազմահարիւր համարներում կան նաեւ միջազգային եւ հայկական ճարտարապետութեան նիւթեր, որոնցից այս հաղորդման մէջ կիզակէտում կը վերցունեն հայկական ճարտարապետութեան վերաբերողները: Իրօք հայկական ճարտարապետութեան պատմութեան ուսումնասիրութեան կայացումը հէնց «Բազմավեպ»ի տարիքն ունի եւ պարբերականում տպագրուած յօդուածները իրենց մասնակցութեան դերն ունեն: Թէ հայկական ճարտարապետութեան պատմութեան հիմնադիր Թորոս Թորամանեանը, եւ թէ հայկական ճարտարապետութեան պատմութեան դասագրքի հեղինակ ակադեմիկոս Վարազդատ Յարութիւնեանը, ինչպէս նաեւ հայկական ճարտարապետութեան պատմութեան հանրագիտարանատիպ երկհատորեակի հեղինակ Փառլոյ Գունէնն ու հեղինակակիցները, ե՛ւ ընթացիկ «Հայկական ֆարտապետութեան ընդհանուր պատմութեան» վեցհատորեակում ներդրուած բազմաթիւ մասնագէտների գործերը նաեւ փոխադարձաբար սնուեցին «Բազմավեպ»ում հրատարակուած ճարտարապետութեան նիւթերից: Ներկայացուող հաղորդման նպատակը «Բազմավեպ»ի 175 տարիներում հրատարակուած ճարտարապետական նիւթերի նշանակութեան ամրագրումն է:

Գիտական խնդիրներ են՝ հայկական ճարտարապետութեան ուսումնասիրութեան նուիրուած յօդուածների վերաբառն ու համակարգումը, որպէս հայկական ճարտարապետութեան տեսութեան բաղկացուցիչ եւ լրացուցիչ մաս: Արդարեւ, ինչպէս միջազգային ճարտարապետութեան ուսումնասիրութիւնը, այդպէս էլ հայկական ճարտարապետութեան ուսումնասիրութիւնը իր ակունքներն ունեցաւ՝ մատենագրութեան էջերից դէպի ճանապարհ-

հորդական հետադատութիւններն ու տեղագրութիւնները, ԺԹ. դարի ճարտարապետութեան պատմութեան եւ տեսութեան գիտականացման նոր զարգացումները, ինչպէս նաեւ անցումը դէպի արդի ճարտարապետութեան մտածողութեանը: Բնականաբար, ներկայացուած զարգացման մէջ իրենց դերն ու նշանակութիւնը ունեցան նաեւ «Քաղմավէպ»ի էջերում տպագրուած եւ ստորեւ ներկայացուող յօդուածները:

«Քաղմավէպ»ը ունեցաւ իր ազգային քաղաքականութիւնը, այն ոչ միայն հայկական միջավայրին իրազեկեց միջազգային իրականութեան տեղեկատուութեանը, այլ նաեւ հայկական ճարտարապետութեան իւրաքանչիւր բնագաւառում ստեղծեց ռազմիրաններ, որոնք կառուցողաբար մասնակցեցին հայկական ճարտարապետութեան գիտութեան կայացմանը: Սա հետեւողաբար իր հետագիծը ունեցաւ ստորեւ ներկայացուող՝ տեղագրական նիւթերից դէպի ճարտարապետութեան քննական վերլուծութիւնը, տեսութեան եւ պատմութեան հարցերը եւ այլն:

ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

«Քաղմավէպ»ում հրատարակուած ուսումնասիրութիւնները առաջնեկը հայկական բնակավայրերի տեղագրութիւնն է, որ իր մրցակիցը չունեցաւ հայկական մշակոյթի անդաստանում: Այն համաշխարհային ճանապարհորդական գրականութիւնից չիթ առ չիթ քաղուեց եւ կոթողային ձեւով յառնեց հայկական ճարտարապետութեան ուսումնասիրութիւնների շեմին: «Քաղմավէպ»ի էջերում հրատարակուած բազմաթիւ տեղագրողների մէջ բնագաւառը գլխաւորեցին Հ. Ղեւոնդ Ալիշանը, Հ. Ներսէս Սարգիսեանը, Հ. Սուքիաս Էփրեկեանը եւ շատ ուրիշներ: Նրանց գործերը «Քաղմավէպ»ում մաս առ մաս հրատարակուեցին յօդուածաշարերի ձեւով եւ յետոյ վերածուեցին հատորների: Տեղագրական աշխատութիւնների առումով «Քաղմավէպ»ում եղած հնագոյն հրատարակութիւնը 1846 եւ 1847 թուերից է, որ գրուած է Հ. Ղ. Ալիշանի կողմից եւ վերաբերում է անկրկնելի մայրաքաղաք Անիին:¹

Այսօր հայագիտական կոթողներ են Հ. Ղ. Ալիշանի տեղագրական բազմաթիւ հատորները: «Նշարք Հայկական» գիրքը² Հայ-

1 Ա.Լ.ԻՄԱՆ, Հ. Ղ., *Անի*, «Քաղմավէպ» 1846, էջ 324-326: Նոյն, *Անի քաղաքին աներակները*, «Քաղմավէպ» 1847, էջ 5-11:

2 Գիրքը հրատարակուել է Վենետիկ, 1870: Այնուհետեւ Թարգմանուել է ֆրանսերէն (1872), անգլերէն (1875) եւ գերմաներէն (1893):

կական լեռնաշխարհի ներկայացումն է: Այն միջնադարեան ցամաքային մայրուղիներով կատարուած մտացածին ճանապահորդութիւն է, որ սկսելով Վոսփորի փերից աւարտում է Այրաւոտի՝ Շիրակ գաւառի տարածքներում³:

«Տեղագրութիւն Հայոց Մեծացը» (1855)⁴, Հ. Ղ. Ալիշանի յետագայ տեղագրութիւնների հիմնաքարն է: Բազմաթիւ են մեծ գիտնականի Հայաստանի նահանգներին նուիրուած հաստատոր հատորները, որոնք մինչեւ գիրք դառնալը հրատարակուել են «Բազմավէպ»ի «Հայկական տեղագրական» շարքում, որպէս՝ Սիսական⁵, Սիսուան⁶, Նախիջեւան⁷, Արցախ⁸, Մոփհ⁹, Աղուանք¹⁰ նահանգներին նուիրուած յոդուածներ:

Հ. Ղ. Ալիշանի հրատարակութիւններից յետոյ, առանձնապէս մեծ գործ է Հ. Ներսէս Սարգիսեանի «Ճանապարհորդութիւն

- 3 Հայր Ղեւոնդ Ալիշանի «Նշմարք եւ Նշխարք ի Հայաստանի» յօդուածաշարը մինչեւ 1870 որպէս գիրք երապարակումը, սկզբում 24 մասերով լոյս է տեսել «Բազմավէպում»: Աշխատութեան ճանապարհագիծը ընդգրկում է Վոսփորից դէպի Սև ծովի յունական փերը, Փոքր Ասիա եւ Միջերկրականի փերը եւ ներառում է հետեւեալ բնակավայրերն ու մայրուղիները՝ Սինոպ, Տրապիզոն, Տրապիզոնից դէպի Էրզրում կամ Կարին, Գիւմուշհանէ, Բաբերդ, Վարզուհան, Բաբերդից՝ Կարին, Հազարակն, Կարնոյ դաշտ, Կարնոյ գաւառ կամ Բարձր Հայք, Արծն, Կարին, Կարինից՝ Բասեն, Հասանփալ, Յովհանավանք կամ Ասկիգոմս, Հովուի կամուրջ կամ Չոպան կեդարիսու, Աւնիկ, Իշխու կամ Իշխս, Սոորին Բասեն կամ Մծնկերտ, Կարս, Կարսից մինչեւ Արփայ գետ կամ Արփաչայ եւ այլն:
- 4 «Տեղագրութիւն Հայոց Մեծաց» յօդուածաշարը տպագրուած է «Բազմավէպի» 1864 եւ 1865 համարներում: Փակագծերում նշուած բնակավայրերի համար տե՛ս հանդէսի հետեւեալ էջերը՝ 1864, 9-11 (Բաբերդ, Վարզուհան), 56-61 եւ 90-95 (Կարնոյ քաղաք), 152-160 (Թորքում), 187-192 (Թորքում եւ մաս գաւառի Թաւուկեարա), 219-224 (Բասեն, Հասանփալ, Կարս), 249-256, 280-287, 315-319, 377-382, ինչպէս նաեւ 1865, 26-32, 58-65, 119-125 (Անի քաղաք եւ յուշարձանները):
- 5 Սիսական կամ տեղագրութիւն Սիւնեաց Աշխարհին, «Բազմավէպ», 1891, 321-336:
- 6 Սիսուան, «Բազմավէպ», 1885, 289-405:
- 7 Սոորագրութիւն Նախիջեւանու, «Բազմավէպ», 1892, 15-26, 157-164, 220-222, 261-271, 278-290, 409-412, 436-344, 533-544:
- 8 Արցախ, «Բազմավէպ», 1988, 228-277; 1989, 186-221: Ուտի, «Բազմավէպ», 1990, 73-101, 346-366 եւ 1992, 163-202:
- 9 Մոփհ, «Բազմավէպ», 1993, 101-122 եւ այլն:
- 10 Աղուանք, «Բազմավէպ» 1972, 343-357, 509-518:

ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս»ը, որ մինչեւ ամբողջական հրատարակութիւնը մաս առ մաս հրատարակուել է «Բազմավէպ»ում¹¹:

Միւս ուշագրաւ տեղագրական աշխատութիւնը Ատրպետի հեղինակած՝ Սեւ ծովից մինչեւ Կարին՝ ոլոր մոլոր հոսող խոտոր-ջուրի տեղագրութիւնն է¹²:

Հայկական իրականութեան մեծ անուններից է Հ. Սուքիաս Էփրիկեանի բնաշխարհիկ բառարանը: Չնայած, որ այն միայն երկու հատորների մասով է հրատարակուել եւ ընդգրկում է մինչեւ. «կ» տառը, հայագիտական ամենայաճախ օգտագործուող գրքերից է: Պատկերազարդ բառարանը նոյնպէս իր որոշ տեղանուններով սկզբում արտացոլուած է «Բազմավէպ»ի էջերում¹³:

Նոյնը պէտք է ասել Հենրի Լինչի Հայաստանով կատարուած ճանապարհորդութեան երկհատորեակի հայերէն թարգմանութեան հատընտիր հրատարակուած նկարազրկանների մասին¹⁴: Այս եւ այլ հատորների լուսեղէն ճամփով է, որ կերտուեցին բազմաթիւ հայագիտական ուսումնասիրութիւններ, որոնցից շարունակաբար «Բազմավէպ»ում ուղունքների շարքի նման հրատարակուեցին բազմաթիւ տարածքների փաստագրումները, ինչպէս՝ Ն. Մառի «Ամի, Հիմ Հայաստանի մայրաքաղաք»ին նուիրուած յօ-

- 11 ՍՍՐԳԻՍԵԱՆ, Հ. Ն., *Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս*, Վեմետիկ 1864. այն միմէի որպէս գիրք լոյս տեսնելը, 1863ին հետեւեալ պրակներով հրատարակուել է «Բազմավէպ»ում՝ *Զմիւռնիա*, 6-15 եւ 42-45. *Յայաստանում եւ Եփեսոս*, 92-95. *Պրուսա*, 104-109 եւ 161-167, *Կեմէյիկ եւ դէպի Նիկիա*, 193-198. *Նիկիա*, *Նիկումնդիա*, *Արմաշ*, 225-230. *Ատապազար*, *Պիլեմիք*, *Քեօքահիա*, 261-266. *Քեօքահիա*, *Չալտըր*, *Էսկի-Շեհիր*, 291-294, *Անկիւրիա*, 318-324. *Մարգուամ*, *Ամասիա*, 337-341. *Եւդոկիա*, *Կոմամա*, *Սեբաստիա*, 395-399:
- 12 ԱՏՐՊԵՏ, *Տեղագրութիւնք խոտորջրոյ*, «Բազմավէպ» 1875, 225-229, 333-337. Ինչպէս նաեւ՝ 1876, 193-198. 1932, 24-29:
- 13 Տե՛ս Հեղինակի «Բազմավէպի» էջերում հրատարակուած հետեւեալ յօդուածները՝ *Վամայ Ծովակի կղզիները-Աղթամար*, 1897, 150, 203, 380, 411, 515. Ինչպէս նաեւ՝ 1899, 69-73 (*Ագուլիս*), 118-124 (*Ազդր կամ Ագգիթթ*), 168-171 (*Ալեքսանդրապոլ*), 230-235, 269-272 (*Ախալցխա*), 302-312 (*Ախալքալաք*), 360-365 (*Ակմ*), 401-405 (*Ակոռի*), 452-459 (*Ամասիա*), 497-502 (*Այրարատ*) եւ այլ բազմաթիւ տեղագրութիւնները:
- 14 ԼԻՆՉ, Հ., *Աղեքսանդրապոլ*, «Բազմավէպ» 1902, 33-38: *Երեւան*, 78-83: *Էջմիածին*, 122-127 եւ 170-174: *Կարս*, 236-242: *Ամի*, 370-377 եւ 428-432 եւ այլն:

դուածը¹⁵, Բագրատ Գիւլխասեանի «Հայկական փարմաւային քննակալայրերն ու դրանց ներքին յարդարանքը»¹⁶, Բաբկէն Առաքելեանի «Գառնիի եւ Դուիիի պեղումները»¹⁷, Յովսէփ Ալեքսիսի Արաբկիրին նուիրուած շարքը¹⁸, Հ. Մեսրոպ Ճանաչեանի «Արմաւիր քաղաքի ծագումը»¹⁹, Համլետ Մարտիրոսեանի «Սիսիան, Ջօրաց քաղաք, ցից քաղաք, Քարահումը»²⁰, Դաւիթ Քերթմեանեանի «Միջնադարեան Հայաստանի առևտրահասարակական կեդրոնների քաղաքաշինական եւ նարտարապետական առանձնայատկութիւնները»²¹ եւ այլն:

ԲԵՐԴԱՇԻՆՈՒԹԻՒՆ

«Բագմավէպ»ում հրատարակուած ուսումնասիրութիւնների երկրորդ մասը՝ հայկական պատմական նահանգների փաստագրութեանը մաս կազմող հայկական բերդաշինութիւնն է: Այս բնագավառում իրենց հետքը թողեցին բժիշկ Յարութիւն Տէր-Ղազարեանն ու Հ. Միքայէլ Յովհաննէսեանը: Յ. Տէր-Ղազարեանի բնագաւառը Կիլիկիայի բերդերն են, ինչպէս նաեւ վանքերը²²: Մինչդեռ Հ. Մ. Յովհաննէսեանը հայկական ուսումնասիրութիւնների անդաստանում թողեց երկու կարեւոր աշխատութիւն: Մէկը Կենտրոնական Հայաստանի բերդերն են, միւսը՝ Կիլիկիայի բերդերը: Երկու արժէքաւոր աշխատութիւններն էլ մինչեւ գիրք դառնալը, որոշ մասերով պարբերաբար հրատարակուեցին «Բագմավէպ»ի էջերում եւ իրենց վրայ անմիջական ազդեցութիւնը կրեցին վերեւում նշուած անուանի տեղագիրների գործերի²³:

15 ՄԱՌ, Ն., «Անի՝ Հին Հայաստանի մայրաքաղաքը – պատմահնագիտական հետազոտութիւն», «Բագմավէպ» 1899, 73-76 եւ 503-509:

16 «Բագմավէպ» 2013, 195-208:

17 Անդ, 1962, 82-101:

18 Անդ, 1958 թ. զանազան համարներում:

19 Անդ, 1945 թ. զանազան համարներում:

20 Անդ, 2014, 271-300:

21 Անդ, 1985, 106-127:

22 ՏԵՐ ՂԱԶԱՐԵԱՆ, Ե., *Կռոկոսի բերդերը*, «Բագմավէպ» 1947, 224-240: Նոյնի, *Ծովք եւ Ծով-Դղեակ*, «Բագմավէպ» 1948, 105-118: Նոյնի, *Կռոկոսառ բերդը*, «Բագմավէպ» 1948, 257-260: Նոյնի, *Բերդուս*, «Բագմավէպ» 1949, 81-84:

23 ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ, Հ. Մ., *Հայաստանի բերդերը*, «Բագմավէպ» 1954, 88-92, 181-186: 1959, 29-35: 1960, 178-181: 1961, 65-69 եւ 200-203: 1962, 117-128: 243-247: 1963, 111-122: 255-260: 1964, 249-252: 1969, 302-306: 1970, 32-44: 1976, 126-135:

ՀԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՅՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐ

«Քազմավէպ»-ում լոյս տեսած ճարտարապետութեան ժառանգութեան ուսումնասիրութեան առաջին յուշարձանը Աղթամարի տաճարն է²⁴, ինչպէս նաեւ նրան նախորդող եւ յաջորդող Անի քաղաքի անկրկնելի կոթողները՝ Մայր տաճարը, Գազկաշէնը, Աբուղամրենց Սբ. Գրիգորը, Սբ. Փրկիչը, Առաքելոցը, Կոստանայ վանքը, Տիգրան Հոնենցի եկեղեցին, Անիի պալատները եւ այլք։ Բնականաբար հայկական ճարտարապետութեան ժառանգութիւնը իր լաւագոյն օրինակներով ընդգրկուած էր տեղագրական աշխատութիւններում։ Կան եւ առանձին հեղինակների հետազոտութիւններ եւ ընդհանրացող ակնարկներ, ինչպէս Հ. Վարդան Հացունիի «Կուսաստանի Հայաստանի մեջ», ուսումնասիրութիւնը²⁵, Կ. Պասաճեանի «Անիի անցեալն ու ներկան»²⁶, Հ. Մեսրոպ Արք. Տէր Մովսիսեանի «Հայկական երեք վամբերի՝ Տաթև, Հաղարծին եւ Դադի եկեղեցիները եւ վանկան շինութիւնները»²⁷։ Տուեալ շարքը «Քազմավէպ»-ում լրացնում է Յ. Տէր Ղազարեանի Կիլիկիայի վանքերին նուիրուած յօդուածաշարը²⁸, ինչպէս նաեւ այլ բազմաթիւ նիւթեր²⁹։ Ծարտարապետութեան փաստագրական նիւթերի մէջ ուշագրաւ աշխատութիւն է Արսլանեան Գէորգ Արքեպիսկոպոսի «Պատառիկներ լուսածիր շարաքացեալ վանքերին» յօդուածաշարը³⁰։ Թեման, որքան էլ որոշ դրոյթներով արտացոլուած է Հ. Համա-

24 Թովմայի Արծրունւոյ յաղագս շինութեան Աղթամարայ, եւ ռ՞ջ ոմանք յառաջ քան զճնոնակայն Արթայի (Գագկայ) սուղ եւ ոչ արծանի ինչ յիշատակի ի նմա գործս գործեցին, «Քազմավէպ» 1856, 91, ինչպէս նաեւ՝ Թովմայի Արծրունւոյ յաղագս գերապայծառ եւ պանծալի սուրբ եկեղեցւոյն որ յԱղթամար քաղաքի, «Քազմավէպ» 1856, 123:

25 «Քազմավէպ» 1923, 12-17, 43-48, 72-78, 107-116:

26 Անդ, 1923, 262-266, 304-308:

27 Անդ, 1939, 52-58:

28 Տէր ՂԱԶԱՐԵԱՆ, Յ., Կիլիկեան վամբեր, «Քազմավէպ» 1952, 87-90: 119-121: 169-171: 242-243: 1953, 148-149: 1954, 125-145: ԱՐՄԵՆ ԵՐԿԱԹ, Արթա-կաղին եւ Ակներ վամբերը, «Քազմավէպ» 1958, 258-278:

29 ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ, Հ., Մուրատ Դ-ի անցքը Սեբաստիայէն եւ Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ մոտոգոտիւնն ու ընդարձակումը 1635, «Քազմավէպ» 1960, 13-17: ԿԱՐԱՍԻԱՆՆԵԱՆ, Գ., Հայաստանի քաղաքային մոտ քաղաքային եւ պղնձի դարի յուշարձանների պեղումները, 1969, 124-129: ԵԱՐՏՄԵՆ, Հ. Տ., Քննունդի կարմիր վամբեր, 1975, 299-323: ԶԷՎԱՀԻՐՃԵԱՆ, Ս., Հովիւի եկեղեցին, 1978, 357-381: ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ, Ա., Երեւանի Պողոս-Պետրոս եկեղեցին եւ նրա որմնակարները, 1993, 203-220: ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ, Հ., Նորավամբի ճարտարապետական համալիրը, 1993, 119-132:

30 ՏԵՆ «Քազմավէպ» 1933, 166-170. 1934, 177-181, 300-304, 431-440. 1935, 139-142: 1936, 37-44. 1937, 297-305. 1938, 277-292. 1939, 228-232:

զասպ Ոսկեանի Հայաստանի վանքերին նուիրուած բազմահատորեակում, այնուամենայնիւ «Բազմավէպ»ի համարներում ներկայացուած իր ընդգրկողութեամբ նոր է: Այստեղ այն կարեւորում է նրանով, որ թեման հայկական ճարտարապետութեան հրատարակուած գրականութեան մէջ դեռեւս իր պէտք եղած մեկնաբանութիւնը չի ստացել:

Հայկական ճարտարապետութեան ժառանգութեան ուսումնասիրութեան կապակցութեամբ առանձնապէս նորոյթ են վերջին տասնամեակում «Բազմավէպ»ի էջերում լոյս տեսած Երեւանի ճարտարապետութեան եւ շինարարութեան ազգային համալսարանի եւ Միլանոյի փոլիթեքնիքի մեթոտական աշխատութիւնները, ինչպէս՝ էմմա Յարութիւնեանի, Լուսինէ Կարապետեանի, Լիւպա Կիրակոսեանի, Նարինէ Մխիթարեանի եւ Աշոտ Սաֆարեանի, Լորենցոյ Յուրինայի, Գայանէ Նազուխանեանի, Գրիգոր Նալբանդեանի եւ այլոց աշխատութիւնները³¹:

ՀԱՅ ՀԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Հայ ճարտարապետութեան տեսութեան եւ պատմութեան յօդուածները «Բազմավէպ»ի էջերում նոյնպէս իրենց արտացոլումն ունեցան: Այս բնագավառում փայլեցին՝ Հ. Մ. Պոտուրեանը, Հ. Ն. Անդրիկեանը, Հ. Գաբրիէլ Նահապետեանը, ճարտարագէտ Ս. Ժէվահիրճեանը, Հ. Գազանճեանը, Մուրատ Հասրաթեանը, Ժան Միշէլ Թիերին, ինչպէս նաեւ այլ մասնագէտներ:

Մինչեւ անցնելը տեսութեան բնագաւառի ներկայացուցիչներին, սկզբում հարկ է անդրադառնալ հայկական ճարտարապե-

31 ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ, Լ., Պատմաճարտարապետական յուշարձանների վերականգնում, ամրակայման եւ վերօգտագործման միտացածրում կոմստրուկտիւ համակարգի հաշուարկման կարեւորութիւնը, «Բազմավէպ» 2014, 60-82: ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ, Լ., Պատմաճարտարապետական յուշարձանների պահպանման եւ վերականգնման գործընթացը Լեռնային Ղարաբաղում, 82-104: ՄԻՒԹԱՐԵԱՆ, Ն. եւ ՍԱՖԱՐԵԱՆ, Ա., Պատմաճարտարապետական յուշարձանների Թանգարանացումը Հայաստանում, 104-127: ՅՈՒՐԻՆԱ, ԼՈՐԵՆՑՈ, Հայկական եկեղեցիները ամրակայելու որոշ նորարարական առաջարկներ, 174-189: ՆԱԼԲԱՆԻՍԵԱՆ, Գ., Պատմական յուշարձանների վերականգնման քաղաքական անհրաժեշտութիւնները ու նրա արդի խնդիրները ՀՀ-ում, 189-204: ՆԱԼԲԱՆԻՍԵԱՆ, Գ., Հայաստանի պատմաճարտարապետական յուշարձանների վերականգնման փորձը, 204-227:

տուլթեան եկեղեցական շէնքերի ծագումնաբանական հարցին վերաբերող վաղագոյն երկու ուսումնասիրութիւններին: Առաջինը «Փաւստոս Բիւզանդ կամ սկզբնաւորումն հայկական եկեղեցւոյ» վերնագիրն է կրում³², իսկ երկրորդը՝ «Հայաստանի առաջին եկեղեցին»³³: Երկու յօդուածներն էլ քննական՝ բանասիրական թեքումով են: Վերոյիշեալ հեղինակների կազմում Հ. Մ. Պոստուրեանի յօդուածները եզրաբանական բնոյթ են կրում: Հեղինակի վաղագոյն յօդուածը ընդհանուր է վերոյիշեալ երկու յօդուածների թեմատիկայի հետ³⁴: Նկատենք նոյնպէս, որ Հ. Մ. Պոստուրեանի եկեղեցու մասերին վերաբերող յօդուածները սկզբում միջազգային ճարտարապետութեան ենթաթեքստն ունեն եւ յետոյ շարունակւում են հայկական ճարտարապետութեան ենթաթեքստով եւ եկեղեցու մասերի եզրերը դիտարկւում են հայկական եկեղեցիների օրինակներով³⁵:

Հ. Գ. Նահապետեանի տեսական ուսումնասիրութիւնները «Բազմավէպ»ում սկսեցին տպագրուել 1927ին: Այս թուականով տպագրուած յօդուածը վերնագրուած է «Հայկական ֆարտապետութեան վրայ պատմական հետազոտութիւն»³⁶: Յաջորդաբար՝ 1928ին լոյս է տեսնում հեղինակի միջազգային եւ հայկական ճարտարապետութեան համեմատական զարգացման հարցերին վերաբերող ուսումնասիրութիւնը: Յօդուածաշարի առաջին մասը վերնագրուած է «Եկեղեցական ֆարտապետութիւնը Արեւելքում Գ. դարի մէջ»: Յաջորդը՝ «Եկեղեցական ֆարտապետութիւնը Դ-ԺԱ. դարերում»³⁷: Հայկական եւ միջնադարեան համընդհանուր ճարտարապետութեան համեմատական վերլուծութեան առումով կարելի է Հ. Գ. Նահապետեանի 1930ական թուերին հրատարակուած, «Քրիստոնէական ֆարտապետութիւն» պատմական հետա-

32 ԹՈՐՈՍՍԵԱՆ, Հ. Թ., Փաւստոս Բիւզանդ կամ սկզբնաւորումն հայոց եկեղեցւոյ, «Բազմավէպ» 1896, 183-189, 193-200, 241-247, 342-347, 433- 438, 499, 529-540:

33 ԱՆԻՐԻԿ, Հ. Ն., Հայաստանի առաջին եկեղեցին, «Բազմավէպ» 1904, 196-198:

34 ՊՈՏՈՒՐԵԱՆ, Հ. Մ., Ծագումն Քրիստոնէական ֆարտապետութեան, «Բազմավէպ» 1893, 383-387, 480-485:

35 ՊՈՏՈՒՐԵԱՆ, Հ. Մ., Ժարտապետութիւն, «Բազմավէպ» 1907, 31-35: Նոյն, Հայկական ֆարտապետութիւն, 205-209 եւ 569-570: Նոյն, Հայկական եկեղեցւոյ ներմակդմը, 1908, 230-232: Հմմ. ՀԱՍՐԱԹԵԱՆ, Մ., Հայ ֆարտապետութիւնը «Բազմավէպի» էջերում, «Բազմավէպ», 2001, 203:

36 «Բազմավէպ» 1927, 244-248 եւ 299-304:

37 Անդ, 1928, 6-12, 40-44, 65-72:

գոտութիւններ» յօդուածաշարը³⁸: Այստեղ, սկզբում դիտարկուում են վաղ քրիստոնէական զուգահէճները եւ եկեղեցու ձեւագոյացման հարցերը: Այնուհետեւ ուսումնասիրուում է՝ «Ուր է գմբէսաւոր եկեղեցւոյ հայրենիք» թեման: Յօդուածի միւս մասում նայուում են հայկական ճարտարապետութեան՝ Ասորա-Բաբելական եւ Մարա-Պարսկական փոխազդեցութիւնները: Շարունակելով նիւթը Նահապետեանը յաջորդ մասում դիտարկում է՝ «Ինչ օգտուել է Հայաստանը Ասորիքէն» թեման: Փաստօրէն եզրայանգումը նպատակամղում է դէպի այն, որ հայկական քրիստոնէական ճարտարապետութեան ակունքները տեղական են եւ ըստ այդմ ուսումնասիրութիւնում պարզաբանում է հայկական ճարտարապետութեան ձեւի եւ բովանդակութեան համապատասխան կազմաւորումն ու տիպագոյացումը:

«Բազմավէպ»ի էջերում արտացոլուած միւս հեղինակը Ս. Ժէվահիրճեանն է: Նա լինելով ճարտարագէտ իր հայկական ճարտարապետութեան վերաբերուող դրոյթներով շարունակում է Ժողով Ստրէլիզովսկու տեսակէտները³⁹: Նրա գործերից յատկապես կարեւորում են՝ «Հայկական կամարը գոթական ոճին մէջ»⁴⁰, «Սիւնագարդ ծածկոցի դրութիւնը եւ կամարակալ զարդասիւները հայկական մարտարապետութեան մէջ»⁴¹, «Գմբէք թէ լուսամուտ»⁴², «Եւրոպական հայկական միջինադարեան ճարտարապետութեան համալսական խնդիրները վերլուծող «Հայկական մարտարապետութեան մերձաշրջանային կանոններու պրպտումի փորձեր» յօդուածաշարը»⁴³, «Պատուհանը հայկական մարտարապետութեան մէջ»⁴⁴, «Սանդուղը հայկական մարտարապետութեան մէջ»⁴⁵, «Les Reminiscences de l'architecture Arménienne et occident» (հայկական մարտարապետութեան նշխարներ Արեւմուտքի մարտարապետութեան մէջ)⁴⁶, «Թէոդորիկո-

38 Անդ, 1930, 102-106, 148-152, 210-215, 292-297, 449-454: 1931, 8-13, 102-106, 434-441, 513-526: 1933, 97-105 եւ 241-246: 1934, 177-181:

39 Ներկայացուած միւսը հմմտ. ՀԱՍՐԱԹԵԱՆ, Մ., Հայ մարտարապետութիւնը «Բազմավէպ» էջերում, 2001, 204-207:

40 «Բազմավէպ», 1940, 18-22, 43-47, 112-116, 173-178: 1941, 17-30:

41 Անդ, 1942, 35-45, 1943, 17-25:

42 Անդ, 1946, 302-317:

43 Անդ, 1947, 108-127, 169-173, 227-240: 1948, 22-26, 172-180, 222-229:

44 Անդ, 1952, 55-68:

45 Անդ, 1956, 74-77:

46 Անդ, 1968, 157-197, 268-306:

սի Հռաեմնայի դամբարանին հայկական շինարուեստը» եւ այլն⁴⁷։ Նշելու հանգամանք է, որ միջնադարեան ճարտարապետութեան հայկական դասընթացներում կարողինգեան եւ Յրանկների ճարտարապետութեան բաժնում ներդրուած յօդուածներ են Ս. Ժէվա-հիրճեանի հայկական եւ նախառոմանական ճարտարապետութեան բաղդատական ուսումնասիրութիւնները⁴⁸։ Խօսքը վերաբերում է Օրլիանցի ժերմինէ դ'Եպրէ եւ Էլմիաճնի տաճարի յատակագծերի սկզբունքային նմանութեանը եւ Միլանի Կապելլա դելլա Պիետայի եւ Բագարանի տաճարի յատակագծի, կտրուածքի եւ ծաւալատարածական լուծումների նմանութեանը։

Ի հարկէ հայկական ճարտարապետութեան տեսութեան եւ պատմութեան հարցերը մեծ վերելք ապրեցին հայ-իտալական համագործակցութեամբ նախաձեռնուած հայ արուեստի նուիրուած միջազգային հինգ գիտաժողովներում։ Մինչ այդ եւ յետոյ, ինչպէս նաեւ Ի. դարի վերջին տասնամեակներին «Բագմավէպ»ի էջերում տեղ գտան հայկական ճարտարապետութեան փոխազդեցութիւնների, տիպաբանական ձեւաւորման, յորինուածքային վերլուծութեան բազմաթիւ հրատարակութիւնները, ինչպէս Ժուզէփիէ Յրասսոնի՝ «Հայկական եւ քիզանդական մարտապետական փոխառնությունները»⁴⁹ եւ «Աղթամարի տաճարի մի բանդակային մանրամասնի շուրջ» յօդուածները⁵⁰։ Կարեւոր գործ է Յարութիւն Քիւրտեանի «Խնամկարը հայոց մօտ» յօդուածաշարը⁵¹։ Հայ եւ միջնադարեան փոխազդեցութիւններից կարեւոր են Քորպուլլի Տոմթոքի «Հայկական մարտապետութեան ազդեցութիւնը Հունգարիոյ առաջին եկեղեցիներում վրայ»⁵², Ժ. Ենիի «Հայաստանի եւ Պալանան շրջաններու միջեւ մի բանի շինարարական լուծումներ» յօդուածը⁵³։ Ինչպէս նաեւ նոյն հեղինակի «Մագնու-

47 Անդ, 1980, 231-281:

48 Տե՛ս Բոռնո Ջելիի խմբագրութեամբ «Արուեստի հանրագիտարանի» Կարօլինգեան մարտապետութեան նուիրուած յօդուածը:

49 FRASSON, J., *L'Architettura Armena e quella di Bizanzio*, «Բագմավէպ» 1939, 234-245:

50 FRASSON, J., *Aght'amar: Contributo all'interpretazione iconografica della cappella palatina di S. Croce*, «Բագմավէպ» 1987, 287-316:

51 Անդ, 1934, 60- 64, 193-210, 358-387:

52 Անդ, 1967, 273-269:

53 IENI, G., *Alcune soluzioni costruttive fra Armenia e regione Balcanica*, «Բագմավէպ» 1981, 412-424:

ոերու նարտարապետութիւնը Հայաստանի մեջ ժԳ-ԺԴ դարերուն»⁵⁴: *Քաթարինա Ֆան Լույի* «Մոթիւային պատմական հետազոտութիւն մը հայկական միջնադարեան խաչքարերու մասին»⁵⁵: *Այս շարքում են նաեւ հայկական ճարտարապետութեան ճանաչուած հետազոտողներ Ժ. Մ. Թիերիի եւ Մ. Հասարթեանի մի քանի ուսումնասիրութիւնները*⁵⁶: *Տեսական կարեւոր դրոյթներ կան «Բազմա-վէպի» մի շարք հրատարակութիւններում, դրանց կարեւորագոյներից են՝ Գաբրիէլա Ուլուհոճեանի «Երեմիա Ձէլեպի Քեօմուր-նեանի կորսուած «Աշխարհագրութիւնը» Պոլսիայի մէջ»*⁵⁷: *Քրիստին Շայլոյի «Նկարներու եւ սրբապատկերներու գործածութիւնը հայ եկեղեցւոյ մէջ»*⁵⁸. *Հ. Տաճատ Եարտըմեանի «Անապատ» եւ «վանք» եզրերու բովանդակային-իմաստային նշանակութիւնը հայ վանական մտածողութեան մէջ»*⁵⁹: *Գրիգոր Գրիգորեանի «Գառնա-հովիտի Բառնիստ կոթողի պատկանելութեան խնդիրը (հեքիմոսական թէ քրիստոնէական)»*⁶⁰. *Լալա Քոմնենո Մարիա Ատելայիդէի «Հայկական ճարտարապետական զարդանախշերը մոնղոլական շրջանին»*⁶¹ (*Խաւերէն*). *Գրիգորեան Աշոտի «Բնապաշտական եւ խորհրդանշական ընկալումների դստորումները Հ. Ղ. Ալիշանի երկերում»*⁶²

- 54 IENI, G., L'Architettura dei portali in Armenia durante il XIII-XIV secolo, 1982, 387-396:
- 55 VAN LOO, K., *Motivgeschichtliche Untersuchung des Mittelalterlichen Armenischen Kreuzsteins*, «Բազմավէպ» 1984, 92-118:
- 56 ԹԻԵՐԻ, Ժ. Մ., *Անկիւնախորշերով Բառնիստի տիպի կառուցուածքները (տիպարական ուսումնասիրութիւն մը այսրկովկասեան եկեղեցիներու խումբի մէջ)*, «Բազմավէպ» 1980, 124-231 (Ֆրանսերէն): ՀԱՍՐԱԹԵԱՆ, Մ., *Ուղղանկիւն սրբարանով հայկական եկեղեցիներու ճարտարապետութիւնը*, «Բազմավէպ» 1982, 181-189 (Ֆրանսերէն): ԹԻԵՐԻ, Ժ. Մ., *Հայկական հնաքոյր գմբէշաւոր սրահներ*, «Բազմավէպ» 1985, 61-106 (Ֆրանսերէն): ՀԱՍՐԱԹԵԱՆ, Մ., *Հայկական ճարտարապետութիւնը եւ պատմաաշխարհագրական եւ ժողովրդական գործօնները*, «Բազմավէպ» 2002, 220-236 (Ֆրանսերէն):
- 57 ULUHOGIAN, G., *È a Bologna la perduta "Geografia" di Eremia Celebi K'eo-miwrcean*, «Բազմավէպ» 1994, 361-378:
- 58 CHAILOT, C., *De l'usage des images et icons dans l'église Arménienne*, «Բազմավէպ», 1993, 122- 145:
- 59 «Բազմավէպ», 1998, 32-60:
- 60 ԱՆՂ, 2007, 164-189:
- 61 LALA COMNENO, M. A., *La Decorazione Architettonica Armena del periodo mongolo*, «Բազմավէպ» 2010, 581-597:
- 62 «Բազմավէպ» 2014, 15-31:

եւ այլք: Տեսութեան եւ պատմութեան առումով ուսումնասիրական կամ արուեստի քննադատութեան տեսանկիւնից կարեւորւում է Մ. Հասարթեանի «Հայ միջնադարեան ճարտարապետութեան հիմնահարցերը «Բագմավէպի» էջերում»⁶³: Հեղինակը յետադարձ հայեացքով՝ քննականօրէն վերանայում է, «Բագմավէպ»ում հրատարակուած մի շարք ճարտարապետութեան պատմաբանների վերլուծութիւնները եւ հայկական ճարտարապետութեան մասին նրանց կողմից կատարուած մեկնաբանութիւնները: Բնականաբար հայկական ճարտարապետութեան նուաճումների տուեալ համեմատական վերլուծութիւնը արդիական է եւ այն քննականօրէն մեկնաբանում է «Բագմավէպ»ում հրատարակուած հայկական ճարտարապետութեան մասին բարձրացուած գիտական տեսակէտները:

ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐ – ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆՆԵՐ – ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆՆԵՐ

Հայկական գաղթավայրերի նիւթերը, հայ ճարտարապետների ստեղծագործական կենսագրականները, եւ հայկական ճարտարապետութեան հրատարակութիւնների գրախօսականները «Բագմավէպ»ի էջերում կազմում են մեր ուշադրութեան վերջին կէտը:

Շահական են «Բագմավէպ»ի էջերում արտացոլուած հայկական գաղթօջախների, հայկական ճարտարապետութեան երախտաւորների եւ հայկական ճարտարապետութեան վերաբերեալ հրատարակութիւնների բազմատասնեակ գրախօսականները: Բնագաւառի աշխոյժ համագործակիցներ են յատկապէս Յարութիւն Քիրտեանը⁶⁴, Հ. Յարութիւն Պզտիկեանը եւ շատ ուրիշներ: Ի-

63 ՀԱՍՐԱԹԵԱՆ, Մ., Հայ միջնադարեան ճարտարապետութեան հիմնահարցերը «Բագմավէպի» էջերում, «Բագմավէպ» 2001, 201-211:

64 «Բագմավէպ» ՔԻՒՐՏԵԱՆ, Յ., Հին Ճամայաքիորդի ի Հայս – Մարտն Փոլո Հայաստանի մէջ եւ իր վկայութիւնները հայերի մասին, 1930, 315-318: Նոյնի, Հին Ճամայաքիորդի ի Հայս – Բելլի ուղեգրութիւնը 1715 թ., 1931, 205-208: Նոյնի, Ա. Քարանթարի Հին Վաղարշապատի պեղումները, 1938, 52-53: Նոյնի, Գարեգին Յովսէփեանի «Հաւուց Թառի Ամենափրկիչ եւ Առյուծանու յուշարձանները հայ արուեստի մէջ, 1938, 55-59: Առյուծի, Թովմաս Հերբերթ եւ իր ուղեգրութիւնը 1627-1629 թթ. – Ժամօթութիւն պարսկահայոց մասին, 1938, 103-108. Նոյնի, Յուրգիս Պալտրուշայտիսի "Etudes sur L'Art Médiéval en Géorgie et en Arménie" գրքի մասին, 1947, 46-47: Նոյնի, Արշակ Ալպոյաճեանի Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ գրքի մասին, 1948, 129-141: Նոյնի, Արտաշէս Գարտաշեանի «Նիւթեր Եգիպտոսի հայոց պատմու-

րոք, որ «Բազմավեպ»ը իր թեւերը տարածեց դէպի մայր հայրենիքն ու հայկական գաղթավայրերը: Այն իր ազգային եւ միջազգային գիտական շտեմարաններով մատչելի դարձաւ այնտեղ, որտեղ բնակուում է հայը: «Բազմավեպ»ի էջերում ուսումնասիրուեցին հայկական գաղթավայրերի վիճակագրութիւնը եւ շինարարական գործունէութիւնը իրենց բոլոր մանրամասնութիւններով, որոնք հիմքը դրեցին հայկական իրականութեան սփիւռքահայ ճարտարապետական ստեղծագործութիւնների տարեգրութեան շարադրմանը: Այդ նիւթերը բազմազան են, նրանք ե՛ւ վիճակագրական բնոյթ ունեն, ե՛ւ քաղաքաշինական-նկարագրական ե՛ւ գաղթավայրերի յուշարձանագիտական⁶⁵: Հէնց այս նպատակներով «Բազմավեպ»ի կարեւոր էջերից են, ոչ միայն նրա ստեղծողների կենսագրականները, այլ եւ հայրենիքի ու գաղթօջախների յայտնի ճարտարապետների ու հետազոտողների՝ Վիկտոր Լանգուալի, Թորոս Թորամանեանի, Նիկողայոս Մառի, Ժոզէֆ Սորէշիգոյսկու, Գարեգին Յովսէփեանի, Մեսրոպ Սեթեանի եւ այլոց վերաբերեալ նիւթերը:

* * *

«Բազմավեպ»ի էջերում իրենց անդրադարձը գտան հայկական ճարտարապետութեան բազմաթիւ ճանաչողական նիւթեր եւ դրանց մեկնաբանութիւնները: Այդ գործերի կարկառուն դէմքե-

թեան» (Գահիրէ, 1943) գրքի մասին, 1948, 47-48: Նոյնի, Կարո Ղաֆադարեանի հեղինակած՝ «Դուին Բաղաբը եւ նրա պեղումները» (1960), «Սաւահնի վամբ եւ Յովհաննավամբ» (1964), «Հաղթատի վամբ» (1964) աշխատութիւնների մասին: Նոյնի՝ Ս. Բարխուդարեանի հեղինակած «Միջնադարեան հայ ճարտարապետներ եւ Բարագործ վարպետներ», Երևան 1963:

- 65 ՔՈՒՇՆԵՐՆԱՆ, Ք., Ուխտագնացութիւն առ Տիրամայր Հայոց ի Կամենից փոստեան, «Բազմավեպ», 1885, 24-32, 97-108, 193-200: Նոյն, Ճամայար-հորդութիւն ի Թեղոսիայ դէպ ի Նոր-Նախիջեւան, 1886, 281-286 եւ 1887, 5-304: Նոյն, Արմէշ գետ. Բաղաբ եւ հեղեղի ի Ռումէնիա, 1888, 211-329: ԱԼԻՇԱՆ, Ղ., Հայ – Վենետ, 1890, 305-312, 337-344, 369-376. 1891, 3-8, 17-24, 33-38. 1892, 10-14, 104-108, 142-150: Նոյն, Աշխարհաշէն գործունէութիւն Հայոց ի Կաֆա, 1892, 26-30, 97-101. Նոյն, Պատմութիւն Կաֆայի. Վերափոխման հեղեղից, 1892, 214-220: Նոյն, Ստորագրութիւն Նախիջեւանու, 1892, 109-116, 145-150, 157-164, 193-203, 220-222, 261-266: ԼՈՒԹԻ, Պ., Հայոց վամբ Նրուսադէմայ, 1903, 23-27. ԴՐՍԵՑԻ, Նոր Զուղա, 1904, 233-236 եւ 360-369:

րից եղան բազմաթիւ մտաւորականներ, Մխիթարեան գիտնական հայրեր եւ հէնց «Բազմալեւ»ի խմբագիրները: Նրանք հայաշունչ գործունէութեամբ կառուցողաբար համագործակցեցին հայրենիքի հետ եւ ներդրուեցին հայկական սփիւռքի գոյատեւման ու զարգացման առաքելութիւնում: Իրականում եթէ ակնարկուող բոլոր աշխատութիւնները բարեխղճութեամբ յղելու լինենք՝ պէտք է կրկնապատկել ներկայացուած յօդուածի էջերը: Այսու նպատակա-յարմար է «Բազմալեւ»ում հրատարակուած նիւթերը՝ հայկական ճարտարապետութեան տեսութեան մէջ դասակարգել հետեւեալ բնագաւառներով՝ ա) տեղագրական-լանտշաֆտ-քաղաքաշինական, բ) բերդաշինական, գ) յուշարձանների փաստագրական վերլուծու-թիւն, դ) ճարտարապետութեան տեսութիւն եւ պատմութիւն, ե) սփիւռքահայ ճարտարապետութիւն, զ) Հայագիտական գրքերի գրախօսութիւն, է) հայկական ճարտարապետութեան երախտաւոր-ների ստեղծագործական կենսագրութիւններ:

ԴԱԻԻԹՔ ԳԵՐԹՄԵՆՃԵԱՆ

Summary

MATERIALS OF ARMENIAN ARCHITECTURE IN THE PAGES OF “BAZMAVEB” PERIODICAL

DAVIT KERTMENJIAN

As a component of Armenian Architectural theory, in the article presented a brief survey of the architectural studies printed in “Bazmavep” periodical within last 175 years. This study carried out in two phases. At first chronologically fixed the abovementioned articles, then, comparatively they classified into following fields of architectural activities.

- a) Topography of Armenian landscape and settlements.
- b) Fortification and combat architecture issues.
- c) Documentation and analytical study of Architectural Monuments.
- d) Theory & History of Armenian Architecture.
- e) Materials of Armenian Diaspora Architecture.
- f) Critical observe of recent publications about Armenian Architecture.
- g) A selected biography of scholars of Armenian Architecture.